

تصحیح و شرح رساله‌ای ناشناخته در موسیقی از دوره‌ی صفوی

مطالعه‌ای معرفت‌شناختی

تألیف:

نکیسا هدایت‌زاده

(استادیار گروه پژوهش هنر دانشگاه خاتم)

هدایت‌زاده، نکيسا، ۱۳۶۰ - تصحیح و شرح رساله‌ای ناشناخته در موسیقی از دوره صفوی؛ مطالعه‌ای معرفت‌شناختی/ نکيسا هدایت‌زاده. تهران: دانشگاه هنر ایران، ۱۴۰۳. ۱۵۶ ص. ۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۹۷-۳	سرشناسه عنوان و نام پدیدآور مشخصات نشر مشخصات ظاهری شابک وضعیت فهرست‌نویسی یادداشت موضوع
فیبا کتابنامه. موسیقی ایرانی -- متون قدیمی تا قرن ۱۴ Music, Iranian -- Early works to 20th century* موسیقی ایرانی -- تاریخ و نقد -- متون قدیمی تا قرن ۱۴ Music, Iranian -- History and criticism -- Early works to 20th century* دانشگاه هنر ایران ML۳۴۴/۲ ۷۸۹/۰۹ ۹۸۲۵۱۴۳ فیبا	شناسه افزوده رده‌بندی کنگره رده‌بندی دیوینی شماره کتابشناسی ملی اطلاعات رکورد کتابشناسی
تصحیح و شرح رساله‌ای ناشناخته در موسیقی از دوره صفوی؛ مطالعه‌ای معرفت‌شناختی نکيسا هدایت‌زاده فریبا حیدری توفیق مالکی اول، ۱۴۰۳ ۱۸۰۰۰۰ ریال ۱۰۰ وزیری ۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۹۷-۳	نام کتاب تألیف ویراستار ادبی صفحه‌آرا چاپ بها شمارگان قطع شابک

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

تهران، خیابان حافظ، خیابان شهید سرهنگ سخایی،
بعد از تقاطع ۳۰ تیر، شماره ۵۶
تلفن: ۶۶۷۲۵۶۸۲ (۰۲۱)
کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.
مسئولیت مطالب به عهده نویسنده است و لزوماً دیدگاه‌های دانشگاه هنر را
منعکس نمی‌کند.

ناشر

ما را غم فراق بگری است بی کرانه
ای کاش با چنین غم دل در کنار بودی

خاقانی

به یاد تنها خواهرم دکتر مهسا هدایت زاده

و

وجود نیک دخترم نیکی

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول: معرفی رساله و شرح شیوه تصحیح و تبیین جایگاه رساله	
در بین رسائل صفوی	
معرفی نسخه‌های موجود از رساله‌ی موسیقی	۹
نسخه‌ی ۵۱۸۰ مجلس شورای اسلامی	۹
نسخه‌ی ۲۹۱۱ مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار)	۱۲
نسخه‌ی ۲۹۳۱ مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار)	۱۵
نسخه‌ی ۱۵۰۰ دایره‌المعارف بزرگ اسلامی	۱۸
نسخه‌ی ۱۹۷۴ دانشگاه تهران	۲۱
نسخه‌ی ۶۸۱۳ مجلس شورای اسلامی	۲۳
اختلاف نسخ	۲۴
تفاوت در ساختار فصول	۲۶
فصل دوم: تصحیح انتقادی رساله	
روش کار	۳۱
تصحیح واریاسیون‌های مختلف رساله در معرفت موسیقی	۳۱
تصحیح واریاسیون دوم رساله‌ی معرفت موسیقی در نهایت صحت به شیوه	۴۵
بینابینی با برگزیدن نسخه ۲۹۳۱ سپهسالار با عنوان اساس نسبی و مقابله با نسخ	
۲۹۱۱ سپهسالار و ۶۸۱۳ مجلس	
تصحیح واریاسیون سوم: نسخه ۱۹۷۴ دانشگاه تهران به شیوه بینابینی با	۳۶
مقایسه با دو واریاسیون دیگر	
فصل سوم: شرح و تحلیل در باب مسایل بنیادین رساله	
تحلیل فصول رساله	۸۳
مقدمه رساله	۸۳
در مبادی علم موسیقی	۸۴
در تقسیم دستان‌ها و تعریف ابعاد دستان	۸۵
در بیان پرده‌ها	۹۱

اصطلاح «پرده» به عنوان موجدیت مدال اصلی	۹۴
رساله‌ی نیشابوری	۹۴
رساله‌ی اشجار و اثمار	۹۶
رساله‌ی کوپرولو به شماره‌ی ۱۶۱۳	۹۶
رساله‌ی مجلس به شماره‌ی ۱۳۶۸۲	۹۸
رساله‌ی کتابخانه حمدیه به شماره‌ی ۱۴۴۷/۵۷	۹۸
رسائل کتابخانه‌ی ملک به شماره‌های ۸۹۳/۱۰ و ۳۳۲۶/۰۵	۹۹
رسالة کتابخانه مجلس شماره‌ی ۶۸۱۳/۱۴	۱۰۱
در آوازاها	۱۰۵
در آنچه پرده‌ها به بروج نسبت کرده	۱۰۷
در منسوبات پرده‌ها با کواکب سبعة	۱۱۲
در استخراج پرده‌ها از یکدیگر	۱۱۵
در معرفت ایقاع اصول	۱۱۶
ساختار اولیه ریتم در متون عربی و فارسی	۱۱۷
در آن‌که پیش هر شخصی از اشخاص انسانی چه ضرب باید زدن	۱۲۲
در آن‌که هر پرده زیاده‌کنی و نرم‌برگیری چه شود	۱۲۲
در معرفت سازها	۱۲۳
در معرفت نواختن پرده‌ها که مناسب وقت باشد	۱۲۳
در آنکه نزد هر قومی کدام پرده مناسب باشد	۱۲۶
در آنکه هر شبانه‌روزی از هفته‌ها کدام پرده مناسب باشد و نسبت پرده‌ها با فصول اربعه	۱۲۷
در نسبت پرده‌ها با اقالیم سبعة	۱۲۹
خاتمه	۱۳۱
در معرفت آنکه ابریشم چند بانگ است	۱۳۲
در معرفت سماع	۱۳۵
تعریف عرفا از سماع	۱۴۰
تصانیف	۱۴۱
اصناف تصانیف	۱۴۳
نوبت مرتب	۱۴۴
فصل چهارم: سخن آخر	
منابع	۱۵۴

فهرست جداول

جدول ۱- اختلاف فصول رساله معرفت موسیقی	۲۵
جدول شماره ۲- جدول تطبیقی جایگاه نغمات بر دستان‌های اوتار عود کامل در مکتب منتظمیه	۸۶
جدول شماره ۳- استنساخ جدول فصل دوم	۹۰
جدول شماره ۴- رسائل موسیقی که نظام مدال در آنها بر اساس پرده بیان شده است.	۹۴
جدول شماره ۵- جدول دوازده پرده در رساله‌ی نیشابوری	۹۵
جدول شماره ۶- جدول هفت پرده اصلی و هفت پرده فرعی علاء‌منجم در اشجار و اثمار	۹۶
جدول شماره ۷- جدول دوازده پرده از نسخه‌ی کتابخانه‌ی کوپرولو ۱۶۱۳	۹۷
جدول شماره ۸- جدول دوازده پرده از نسخه‌ی کتابخانه‌ی مجلس ۱۳۶۸۲	۹۸
جدول شماره ۹- جدول پرده‌ها در رسالة المختصر المفید فی بیان الموسیقی و اصول احکامه	۹۹
جدول شماره ۱۰- جدول پرده‌های نسخ ملک شماره‌های ۸۹۳/۱۰ و ۳۳۲۶/۰۵	۱۰۰
جدول شماره ۱۱- جدول پرده‌های رساله‌ی کتابخانه مجلس شماره‌ی ۶۸۱۳/۱۴	۱۰۱
جدول شماره ۱۲- جدول مقایسه پرده‌ها رسائل مبتنی بر پرده	۱۰۲
جدول شماره ۱۳- جدول پرده یا شذود و مقامات در مکتب منتظمیه	۱۰۳
جدول شماره ۱۴- تعداد نغمات پرده‌ها	۱۰۴
جدول شماره ۱۵- جدول شعبه یا آواز در رسائل پرده	۱۰۶
جدول شماره ۱۶- جدول در آنچه پرده‌ها به بروج نسبت کرده بر اساس آرا متقدمان	۱۰۸
جدول شماره ۱۷- جدول در آنچه پرده‌ها به بروج نسبت کرده بر اساس آراء متأخران	۱۰۹
جدول شماره ۱۸- جدول در آنچه پرده‌ها به بروج نسبت کرده بر اساس رساله ۱۳۶۸۲	۱۱۰
جدول شماره ۱۹- جدول در آنچه پرده‌ها به بروج نسبت کرده بر اساس رساله ۱۶۱۴ کتابخانه کوپرولو	۱۱۱
جدول شماره ۲۰- جدول منسوبات پرده‌ها با کواکب سبعة در رساله‌ی اشجار و اثمار	۱۱۲
جدول شماره ۲۱- جدول در منسوبات پرده‌ها با کواکب سبعة از دیدگاه متقدمان	۱۱۳

جدول شماره ۲۲- جدول در منسوبیات پرده‌ها با کواکب سبعة از دیدگاه متأخران در رساله کوپرولو شش آواز به شش کوکب نسبت داده شده است.	۱۱۳
جدول شماره ۲۳- جدول انتساب آوازه‌ها به کواکب نسخه‌ی کوپرولو ۱۶۱۴	۱۱۴
جدول شماره ۲۴- جدول انتساب آوازه‌ها به کواکب نسخه‌ی مجلس ۱۳۶۸۲	۱۱۴
جدول شماره ۲۵- جدول انتساب پرده‌ها به کواکب در رسائل ملک به شماره‌ی ۳۳۲۶ و ۸۹۰	۱۱۴
جدول شماره ۲۶- جدول نغمات اصلی گام	۱۱۵
جدول شماره ۲۷- جدول نامگذاری درجات اصلی گام در رسائل فارسی و عثمانی قرن دهم تا دوازدهم	۱۱۶
جدول شماره ۲۸- جدول نظام متریک و ریتمیک در رسائل مبتنی بر پرده	۱۲۰
جدول شماره ۲۹- جدول مقایسه نظام متریک - ریتمیک مکتب منتظمیه و صفوی	۱۲۱
جدول شماره ۳۰- جدول نسبت پرده‌ها با ازمنه	۱۲۵
جدول شماره ۳۱- جدول انتساب پرده به اقوام از قول متأخران	۱۲۶
جدول شماره ۳۲- جدول انتساب پرده به اقوام از قول متقدمان	۱۲۷
جدول شماره ۳۳- جدول انتساب پرده‌ها به اقوام در تحفه الادوار	۱۲۷
جدول شماره ۳۴- جدول انتساب روزهای هفته به پرده‌ها	۱۲۸
جدول شماره ۳۵- جدول انتساب پرده‌ها به فصول	۱۲۹
جدول شماره ۳۶- جدول نسب اقالیم با پرده‌ها در تحفه الادوار	۱۳۰
جدول شماره ۳۷- جدول نسبت اقالیم نزد متقدمان و متأخران	۱۳۱
جدول شماره ۳۸- جدول نسبت تأثیر پرده‌ها بر نفس	۱۳۱
جدول شماره ۳۹- جدول بانگ رسائل مبتنی بر پرده	۱۳۴
جدول شماره ۴۰- جدول مشخصات تصانیف واریاسیون سوم	۱۴۷
جدول شماره ۴۱- نمودار ساختار رسائل مکتب غیرمنتظمیه و منتظمیه	۱۵۲

در آغاز تمدن اسلامی، برخی از اندیشمندان مسلمان از جمله ابواسحاق کندی (ف. ۲۵۶ ق.)، ابونصر فارابی (ف. ۳۳۹ ق.)، ابن سینا (ف. ۴۲۸ ق.) و اخوان الصفا (۴ ق.) به واسطه‌ی ترجمه و بررسی آثار یونانی و سریانی که طی نهضت ترجمه به عربی برگردانده شده بود آثاری را در زمینه‌ی موسیقی تألیف کردند. آنها همچون اسلاف یونانی خود موسیقی را از جمله‌ی علوم چهارگانه‌ی ریاضیات (حساب، هندسه، نجوم و موسیقی) می‌دانستند. پس از این دوره نیز با رهیافت آراء صفی‌الدین ارموی (ف. ۶۹۳ ق) و پیروان او مکتب منتظمیه^۱ (قرن هشتم و نهم) شکل گرفت. این مکتب با تکیه بر مباحثی همچون تبیین و دسته‌بندی نظام مدال با عناوینی همچون «ادوار» یا «شدود»، مبتنی بر تتراکوردها و پنتاکوردها و تقسیم اکتاو به هفده فاصله و هجده نغمه، همچنان بر اساس اصول ریاضی و فیزیک بود. اما هم‌زمان با آثار ذکر شده، رسائل موسیقایی دیگری نوشته شده‌اند که برای تبیین مسائل موسیقایی تحت تأثیر آراء صفی‌الدین و پیروانش نیستند و بیشتر به جنبه‌های عملی موسیقی توجه می‌شود که شاید بتوان رساله‌ی محمد بن محمود بن محمد نیشابوری (حدود قرن ششم) را از شاخص‌ترین این رسائل دانست^۲. تداوم و جوهی از مطالب مطرح شده در رساله نیشابوری را می‌توان در رسائل دوره صفوی و بعد از آن به وضوح دید. مؤلفان این آثار نیز به جنبه‌های ریاضیاتی موسیقی، فیزیک صوت و تقسیم دساتین، کمتر پرداخته‌اند که شاید علت آن نبود درک جنبه‌های نظری موسیقی از روی کتب متقدمان و یا نبود دسترسی به آثار نظریه‌پردازانی همچون صفی‌الدین ارموی و عبدالقادر مراغه‌ای (ف. ۸۳۸ ق.) بوده است (پورجوادی، ۱۳۸۰: ۸۲). در این آثار بیشتر به جنبه‌های فرا موسیقایی توجه شده و منشأ و تأثیرات آن را به مبادی معنوی بازگردانده‌اند. هرچند که این مباحث

۱. این مکتب که در قرون هشتم و نهم هجری به اوج خود می‌رسد امروزه، تحت عنوان «مکتب منتظمیه» (Systematist school) شناخته می‌شود. نظریه‌هایی که در این مکتب مطرح شده است برپایه آراء صفی‌الدین ارموی در دو اثر خود یعنی کتاب *الادوار* و رساله‌ی *الشرقیه* و شارحان این دو اثر است.

۲. از رساله‌ی نیشابوری دو نسخه باقی مانده است. یک نسخه‌ی آن در مجموعه‌ای خطی است که در آکادمی روسیه به شماره ۶۱۲. C نگهداری می‌شود. برای اطلاع بیشتر بنگرید به متن چاپی (پورجوادی، ۱۳۷۴: ۳۳-۷۰) و (دانش‌پژوه، ۱۳۴۶: ۹۹-۱۰۳). نسخه دیگر این رساله در مجموعه‌ای خطی با عنوان *سفینه تبریز* در کتابخانه مجلس با شماره‌ی ۱۴۵۹۰ نگهداری می‌شود. برای اطلاع بیشتر بنگرید به متن چاپی (تبریزی، ۱۳۸۱: ۶۳۲-۶۳۳).

تا حدودی در رسائل متقدم هم بیان شده بود اما در زیر سایه مکتب منتظمیه مغفول مانده و در رسائل دوره‌ی صفوی و بعد از آن نمود بیشتری پیدا می‌کند. مسائلی چون پیدایش موسیقی و مقامات، نسبت مقام‌ها با منطقه البروج، انتساب اجرای مقام‌ها به پیغمبران، تأثیر خاص موسیقی بر انسان، همچنین جنبه‌ی درمانی موسیقی و دستورالعمل‌هایی برای اجرای موسیقی در مجالس جهت هر فرقه و طایفه و نیز مناسبت هر مقام با اوقات خاص، عمده‌ی مطالب این رسائل متأخر را تشکیل می‌دهند و به عنوان گفتمان رایج مکتب صفوی مطرح می‌شوند (همان، ۸۳).

یکی از رسانی که هویت مؤلف، تاریخ و محل تألیف آن مشخص نیست رساله‌ای است بدون عنوان که چهار نسخه‌ی باقی مانده از آن در دوره‌ی صفوی و نسخی نیز در دوره قاجار کتابت شده است و در منابع گوناگون از این رساله به عنوان رساله‌ای از دوران صفوی یاد شده است.^۱ در ابتدا، در این کتاب نگارنده در صدد بود با انتخاب این رساله منسوب به دوره‌ی صفوی و محور قرار دادن آن، در صدد پاسخ‌گویی به این مسائل برآید که موسیقی چه نسبتی با معرفت‌شناسی ایرانی داشته است؟ نسبت و جایگاه موسیقی در معرفت‌شناسی دوره صفوی چه بوده؟ و با وجود اینکه صورت موسیقی در ادوار تاریخی حفظ شده چرا پشتوانه‌ی معرفتی آن مغفول مانده است؟ از این‌رو مراحل اولیه و کلیات پژوهش بر این اساس شکل گرفت. اما با بررسی موشکافانه و دقیق‌تری که بر روی نسخ این رساله آغاز شد شبهات و مسائل متعددی در رابطه با آن به وجود آمد و شواهدی در این رساله انتساب آن را به دوره‌ی صفوی نادرست جلوه کرد و منجر به تغییر مسیر پژوهش شد. از آنجایی که اگر رساله یا مطلبی به شخص یا زمان نادرستی انتساب داده شده، ابتدا باید انتساب نادرست را عنوان کرد و سپس ریشه‌ی آن را جستجو نمود، از این‌رو در این کتاب ابتدا رساله مورد نظر به صورت توصیفی بررسی شد و از آنجایی که مشخص شد ساختار این رسائل به گونه‌ای است که شاید نتوان آنها را به عنوان یک نسخه واحد در نظر گرفت، از این رو تصحیح جداگانه‌ای از سه واریاسیون اصلی این رساله ارایه شده و هریک از واریاسیون‌ها با نسخ موجود از آن مقابله شده تا نص صحیح و نزدیک به نص مؤلف از آن ارایه شود. در تصحیح این واریاسیون‌ها از شیوه‌ی بینابینی بهره برده شده است و نسخه‌ای از هر واریاسیون که دارای اصالت بیشتر و آسیب کمتر بوده به عنوان اساس نسبی قرار گرفته و با بهره‌گیری از قدرت تشخیص شیوه التقاطی و دقت تصحیح بر مبنای نسخه اساس سعی شده به تصحیح این نسخ پرداخته شود.

۱. برای اطلاع بیشتر در خصوص انتساب این رساله به دوره‌ی صفوی بنگرید به (مبمی، موسیقی عصر صفوی: ۱۹۷-۱۹۸ و ۲۱۱-۲۱۲). همچنین (محمدی، ماهور: ۴۱/۱۲). همچنین (پورجوادی، معارف: ۵۳/۳۷).

در مرحله‌ی بعد الگوهای ساختاری، اصطلاحات و نظام مدال، متریک و ریتمیک، بررسی شد و با مقایسه آن با سایر رسائل دارای هویت و تحلیل تطبیقی مکاتب علم موسیقی مشخص شد احتمالاً رساله در دوره‌ای تقریباً نزدیک به صفی‌الدین ارموی (ف. ۶۹۳ ق.) نوشته شده است.

به طور کلی می‌توان تحقیقات در زمینه موسیقی دوره صفوی را به چهار دسته‌ی کلی تقسیم کرد:

گروه نخست، آثاری است که به‌طور اخص به موسیقی دوره‌ی صفوی پرداختند و از کتب تاریخی اولیه، تذکره‌ها و سفرنامه‌های به‌جا مانده از این عصر بهره برده‌اند. همچنین نگاره‌های ترسیم شده در کتب مختلف و دیوارنگاری‌های موجود در کاخ‌های صفوی نیز راهگشای این دست از پژوهش‌ها بوده‌اند. شاید بتوان گفت هنری جرج فارمر نخستین کسی که با بهره‌گیری از منابع ذکر شده مقاله‌ای درباره‌ی تاریخ موسیقی ایران در کتاب *A survey of Persian art* (1996) به رشته‌ی تحریر در آورده است. وی در این مقاله با استفاده از چند سفرنامه، از جمله سفرنامه‌ی اولیا چلبی و با بهره‌گیری از برخی نگاره‌های موجود، به بررسی موسیقی صفوی و تأثیر متقابل فرهنگ هند و ایران بر یکدیگر پرداخته و چند رساله موسیقی مربوط این دوره را معرفی کرده است. عمده مطالب این پژوهش درباره‌ی سازهای رایج این دوره است.

شاید بتوان گفت جامع‌ترین اثری که در زمینه‌ی موسیقی دوره صفوی نوشته شده است کتاب موسیقی عصر صفوی تألیف سید حسین میثمی (۱۳۸۹) است که با استناد به کتب تاریخی اولیه، سفرنامه‌ها و رسائل برجای مانده از این دوره نوشته شده و به جنبه‌های مختلف موسیقی عصر صفوی پرداخته است. رابطه‌ی شاهان صفوی و موسیقی، انواع موسیقی مذهبی و نگرش فقه‌های شیعه در مورد غنا، عالمان موسیقی و آثار و رسائل باقی مانده از این دوران، عمده مطالب این کتاب را تشکیل می‌دهد. در این پژوهش، همچنین در باب مباحث نظری موسیقی عصر صفوی کندوکاو شده است. (میثمی، ۱۳۸۹) این کتاب برگرفته از پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد ایشان است و چندین مقاله نیز از آن استخراج نموده‌اند.

از دیگر پژوهش‌هایی که به‌طور اخص به شناخت موسیقی دوره صفوی مبادرت ورزیده می‌توان به پایان‌نامه‌ای با عنوان «موسیقی به روایت تصاویر دوران صفوی» نوشته‌ی ایلناز رهبر (۱۳۸۹) اشاره کرد. وی در این رساله با استناد به ۱۱۱ تصویر از مکاتب نگارگری تبریز (۹۵۶-۹۰۶ ق)، قزوین (۱۰۰۶-۹۵۶ ق) و مکتب اصفهان (۱۱۳۵-۱۰۰۶ ق) و تصاویر موجود در سفرنامه‌ها مانند سفرنامه کمپفر و شاردن به بررسی جنبه‌های ناشناخته موسیقی این عصر پرداخته است. همچنین مقاله‌هایی نیز مستخرج از این پایان‌نامه به چاپ رسیده است.